

А. А. Қаршығаева*

«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

ӘЛПБИ – ДЫБЫСТАРДЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ КӨРНЕКІ ЖҮЙЕСІ

Аннотация. Мақала латын графикасына көшу кезінде кездесетін қиындықтарды сипаттауға арналады. Бұл қиындықтар, әрине, уақытша және теориялық тұрғыдан шешілері анық. Бірінші кезекте әлемдік тілдер жүйесіндегі қазақ тілінің типологиялық ерекшелігімен байланысты.

Мақаламызда Профессор Ә.Жүнісбектің еңбектеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ тіл біліміндегі басты мәселе – тілдің дыбыстық құрылымын талдаудың жаңа әдістерін береміз. Бұл ұлттық сананы жаңғырту аясында болуы керек. «Евроцентризм» – үнді-еуропалық тілдерді талдау әдістері мен ұстанымдары, мұнда фонология фонетиканы талдаудың теориялық негізі болып табылады.

Қазақ тілінің ішкі ерекшеліктері мен заңдылықтарын сипаттау үшін нақты зерттеу аппараты (ұғымдар мен терминдер) қажет екені сөз болады. Нәтижесінде дыбыстардың құрамы мен жүйесінің тембрлік сипаттамаларын, дыбыстардың, буындардың және морфемалардың модификацияларын табуға болады. Бұл нақты анықтауға және дыбыстардың сингармониялық және ассимиляциялық модификация жүйесін сипаттауға, ұлттық әліпби құруға, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарға көрнекі иллюстрациялар ұсынуға, оқыту әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Профессор Ә.Жүнісбектің теориялық және практикалық зерттеулерінің нәтижелері латын әліпбиін құрудың теориялық негізінде қарастыруға болады. Ұлттың рухани жаңғыруы тілдің жаңаруынан басталады және әліпби жүйесінің негізі болып табылады: ұлттық әліпби – ұлттық сөз – ұлттық тіл.

Тірек сөздер: көмей дауыс, ерін дауыссыз, тіл ортасы дауыссыз, тілшік дауыссыз, тіл ортасы дауысты, тілшік жуысым, көмей қуысы.

А.А. Каршигаева*

Университет «Туран», Алматы, Казахстан

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

АЛФАВИТ – НАГЛЯДНАЯ СИСТЕМА АРТИКУЛЯЦИОННЫХ СЕКМЕНТОВ РЕЧИ

Аннотация. Статья посвящена описанию трудностей, которые встречаются при переходе на латинскую графику. Эти трудности, конечно, временные и теоретически решаемые, тем не менее их описание и пути решения являются актуальными. Это связано, в первую очередь, типологической особенностью казахского языка в системе мировых языков.

Профессор А.Жунисбек пишет, что в современной казахской (тюркской) лингвистике главной проблемой является поиск новых методов анализа звукового строя языка. Это должно происходить в рамках процесса возрождения национального сознания. «Европоцентризм» это – методы и принципы анализа индоевропейских языков, где теоретической основой анализа фонетики является фонология. «Тюркоцентризм» это – методы и принципы анализа тюркских языков, где теоретической основой анализа фонетики является сингармонизм.

Далее, по мнению ученого, для того чтобы определить и описать внутренние особенности и закономерности казахского (тюркского) языка необходимо специфический исследовательский аппарат (понятия и термины). В результате может быть обнаружены исконные тембральные характеристики состава и системы звуков, возможные модификации звуков, слог и морфем. Это позволит реально определить состав и описать систему сингармонических и ассимилятивных модификаций звуков, составить национальный алфавит, обеспечить наглядными иллюстрациями учебников и учебных пособий, усовершенствовать методику преподавания.

При переходе на латинскую графику, профессор предупреждает, что следует учесть то, что в казахской лингвистике состав и система морфем, их линейная величина также описаны в русле индоевропейской традиции, в результате ряд морфемных единиц и их звуковой состав определены и описаны не верно, и предложен орфографические и орфоэпические правила их исправления.

Результаты теоретико-практических исследований проф. А.Жунисбека будут использованы как теоретические основы составления латинского алфавита. Духовное возрождение нации начинается с возрождения языка и алфавит является основой процесса: национальный алфавит – национальное слово – национальный язык.

Ключевые слова: гортанный голос, губной согласный, среднеязычный согласный, язычный (увулярный) согласный, среднеязычный гласный, увулярные согласные, глоточный резонатор.

A.A. Karshigaeva*

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: kar_ainur@mail.ru

THE ALPHABET IS A VISUAL SYSTEM OF ARTICULATION SEGMENTS OF SPEECH INHERENT IN A PARTICULAR LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the description of the difficulties that, naturally, will be encountered in the transition to the Latin script. These difficulties, of course, are temporary and theoretically solvable; nevertheless, their description and solutions are relevant. This is primarily due to the typological feature of the Kazakh language in the system of world languages.

Prof. A. Zhunisbek writes that in modern Kazakh (Turkic) linguistics, the main problem is the search for new methods for analyzing the sound structure of the language. This should take place within the framework of the revival of national consciousness. «Eurocentrism» is the methods and principles of the analysis of Indo-European languages, where phonology is the theoretical basis for the analysis of phonetics. «Türkocentrism» is the methods and principles of the analysis of the Türkic languages, where the theoretical basis for the analysis of phonetics is syngarmology.

Further, according to the scientist, in order to define and describe the internal features and patterns of the Kazakh (Turkic) language, a specific research apparatus (concepts and terms) is needed. As a result, the original timbre characteristics of the composition and system of sounds, possible modifications of sounds, syllables and morphemes can be discovered. This will make it possible to really determine the composition and describe the system of singharmonic and assimilative modifications of sounds, compose a national alphabet, provide visual illustrations for textbooks and teaching aids, and improve teaching methods.

When switching to the Latin script, the professor warns, it should be noted that in Kazakh linguistics the composition and system of morphemes, their liner value are also described in the mainstream of the Indo-European tradition, as a result, a number of morpheme units and their sound composition are defined and described incorrectly, and spelling and orthoepic rules to correct them.

The results of theoretical and practical research by Prof. A. Zhunisbek will be used as a theoretical basis for compiling the Latin alphabet. The spiritual revival of the nation begins with the revival of the language and the alphabet is the basis of the process: the national alphabet – the national word – the national language.

Key words: guttural voice, labial consonant, coronal consonant, lingual (velar) consonant, vowel velar, uvular Schelin, pharyngeal cavity.

Кіріспе

Бүгінгі күнгі бұқаралық ақпарат құралдары мен зиялы қауым өкілдері арасында кеңінен талқыланып жатқан мәселелердің бірі – қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру үрдісі. Жаңа әліпбидің бізді жаңа мүмкіндіктерге, зор жетістіктерге бастайтыны сөзсіз. Себебі латын қарпі – ғылым мен техниканың, интернет пен IT-технологиялардың тілі. Шынымен де жаңа технология дәуірінде Қазақстанның латын графикасын таңдауы – мемлекеттік деңгейдегі өте маңызды шешім. Бастысы латын әліпбиі рухани болмысымызды байытып, қоғамдық ой-санамызды жаңғыртады. Өз ерекшеліктерімізді сақтай отырып әліпбиді өзгерту тіліміздің халықаралық аренаға шығуына және ғылыми-техникалық прогрестің заманауи жетістіктеріне жол ашады, әлемдік мәдени тұтастықты нығайтып, коммуникациялық үдерістерге одан әрі интеграциялануға мүмкіндік туғызады. Ақпарат алу мүмкіндіктері кеңейіп, шет тілдерден енген сөздер ұлттық ерекшеліктерімізге қарай икемделетінін, көп ұлтты халқымыздың бірлігін одан әрі бекемдеп, бүкіл түркі әлемін біріктіруге күш салатынын да атап айту керек.

Ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері. Жазу арқылы өткені мен бүгінгі және болашақ өміріміз жалғастық табады. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал, жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер ететіні сөзсіз.

Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын. нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Қазақ жазу ілімі теориясында әріп саны фонема санымен бірдей болуы жетілген жазу екенін танытады деген тұжырым А.Байтұрсынұлы еңбектері арқылы қалыптасты. Әріптің фонемадан аз болуы түркі тілдеріндегі сингармония заңының. сөздің негізгі құрылымы мен мағыналық ерекшелігін аша алу қасиетімен байланысты.

«Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танымыз» деуінде үлкен мән бар

(Байтұрсынов, 1992: 332). Демек, ғалым үшін қазақ тілінің айтылымындағы фонема саны мен әріп саны шамалас, дәл келуі керек.

Әліпби мен жазу мәселесіне әлеуметтік лингвистикатүрғысынан жетенезараударған жөн. Жазу мен әліпби мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болады. Алдымен әр тілдің дыбыс қорын анықтап, содан кейін әр дыбысты әріптермен таңбалау қажет. Жазбаша тілді ауызша тілдің графикалық бейнесі деуге болады. Жазудың қандай түрі болмасын белгілі бір таңбалар арқылы жасалады. Әліпби жасау үшін алдымен графикалық лингвистика теориясын терең танып, тілдің дыбыс жүйесіндегі фонемалардың өзіндік фонологиялық ерекшеліктеріне жете назар аударып, бөгде тілдерден енген сөздерге қатысты фонемаларды қалай таңбалау керек деген мәселелерді шешіп алу керек. Тілдің болмысын танытатын негізгі заңдылықтарын біліп, тілдің табиғатына сай келетін, өзіндік дыбысталу ерекшеліктеріне кері әсер етпейтіндей мәселелерді ескеру керек. Осы жазу барысында әр дыбыстың өзара кездесу жиілігі де назарға алынуы тиіс екендігін көптеген лингвист-ғалымдар ескертеді (Garifolla Esim // <https://kaz.caravan.kz>).

Профессор Құдайберген Жұбановтың «Әліппеміз бұқарашыл болсын», «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы», «Қосынды ма, дара ма?» атты мақалалары арқылы ғалым сол кезеңнің негізгі ғылыми-тәжірибелік мәселелерін шешкен, тіл саясатының негізінде енгізілген латын таңбасындағы жазудың емшелерін орнықтыруға күш салған.

Профессор Құдайберген Жұбановтың пікірінше қазақ тілінде сапасы әртүрлі 26 дыбыс бар, бірде жуан, бірде жіңішке (е дауысты дыбысынан басқасы) болып айтылады да, бас-аяғы 51 дыбыс бар екенін айтады. Алайда олардың бәрін бірдей белгілеп жатпай, қазақ тілі дыбыстарының құрамын *а, б, ш, ж, д, е, з, й, к, л, м, н, ң, қ, р, п, о, с, т, ұ, у, ұу, з, ы, ый* деп анықтайды (Жұбанов, 1975).

«Дыбысталу түріне қарай» деген анықтаманың негізі артикуляциялық тұрғыдан «дауыс шымылдығының» қызметі болып табылады. Профессор Құдайберген Жұбанов «дауыс шымылдығы» деген атауды алғаш пайдаланып, оның тіл дыбыстарының жасалуы (артикуляциясы) үшін аса маңызды сөйлеу мүшесі екенін көрсетеді.

«Қосынды дауыстылардың» артикуляциясы қазақ тіліндегі и, у таңбаларының әртүрлі оқылымы мен айтылымын. бір жөнге салудың жолын көрсетті. Қазақ тілінің оқулықтары мен әліпби құрамында дауысты дыбыс болып саналып жүрген таңбалардың дыбыс құрамын Профессор Құдайберген Жұбанов айқын көрсетіп, олардың қандай дыбыстардың тіркесімінен тұратынын таратып берді.

Материал және әдістер

Біз латын таңбаларын алуда олардың ішкі таңбалық мәні мен сандық болмысына назар аударуымыз керек. Өйткені біз осы таңбалар арқылы, өзіміздің ұлттық коды бар атауларымызды таңбалауды бастамақпыз. Ең алдымен, әліпби құрауда профессор Ә.Жүнісбек айтып кеткен *ы, і* дыбыстарының орны мен таңбалануында бірізділіктің сақталмауы әлі де болса ойландыруы тиіс.

Қазір әлеуметтік желіде латын әліпбиі жайлы әңгіме толастамай тұр. Өйткені біреу ұнаттып айтса да, біреу ұнатпай айтса да латын жазуының (графикасының) жайы өзін толғандырып отырғандықтан айтады.

Қазіргі тұста латын графикасына көшу жұмыстарында дыбыс – фонема – графема – әріп байланыстарын зерттеген ғалымдар Ә.Жүнісбек, Н.Уәли, Қ.Күдерінова сияқты т.б. фонолог мамандардың сөзіне құлақ қойған жөн деп білеміз.

Латын графикасына (таңбасы) негізделген қазақ әліпбиін жасау ісінде тіліміз дыбыс жүйесіндегі төл дыбыстар мен өзге тілден енген кірме дыбыстарды жеке-жеке

қарастырып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын әртүрлі заңдылықтары ескерілуі тиіс. Сондықтан Әліпби жобасын жасау ісінде латын графикасын қазақ әліпбиіне икемдеу бағытында өзінің салмақты ойлары мен ғылыми маңызды зерттеулерін көп талқысына ұсынып, айтып кеткен білікті ғалым Әлімхан Жүнісбек еңбектерінің маңызы зор деп білеміз.

Қазіргі таңда Ә.Жүнісбек бастап, артына қалдырып кеткен ғалымдар қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі 28 фонеманы (9 дауысты, 19 дауыссыз) латын графикасымен таңбалап, жаңа қазақ әліпбиін дайындап отыр. Бұл бұрынғы 42 әріптің қысқарып, шамамен 10 таңбасы алынып тасталынатынан көрсетеді. Әліпбиде «ашы», «тұщы» және өзге тілден келген «щетка», «ши» деген санаулы сөзді таңбалау үшін арнайы «щ» әрпі алынған болса, енді осындай әріптердің қысқаруы нәтижесінде кірме әріптерге қатысты 30-40 басы артық ереже өзінен өзі жойылып кетеді екен. Сондықтан қазір Ә.Жүнісбек, Н.Уәли сияқты ғалымдар қазақ әліпбиін латын графикасына көшіріп қана қоймай, бұл жұмысты одан әрі, қазақ жазуын реформалау (қайта қарастыру) ісімен байланыстыру қажеттігін айтып отыр.

Әдебиетке шолу

Мақалада А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ә. Жүнісбек, С. Мырзабеков, А. Салқынбай еңбектеріне шолу жасалды

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі ғалымдарымыз қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру ісін қазақ жазуын реформалау (қайта қарастыру) ісімен байланыстыру жұмыстарының ғылыми анықтамасын дайындап отыр. Ахмет Байтұрсынов жасаған төте жазу орыс ғалымдары арқылы әлемге танылып, жоғары бағасын алды. Ғалымның жазу санасында ашқан осы ғылыми жаңалығы, жазу заңдылықтарымыздың негізгі тірегі болып, басқа әліпбиге, латынға, одан кириллицаға көшкенімізбен де қазіргі күнде де жазуымызға қызмет етіп келеді. Төте жазуда болмасақ та, әліпби түзу және жазу заңдылығы Ахмет Байтұрсынов ұстанған қағидаларға негізделген. Ал қазіргі қиындықтарымыз да осы Ахмет Байтұрсынов көрсеткен кейбір ұстанымдардан ауытқып, кірме дыбыстарды әліппеге талғаусыз қабылдап, содан соң кірме сөздерді де өзгеріссіз жазып, өзіміздің төл сөздеріміз бен терминдерімізді де ғалым көрсеткен жолмен қарыштата алмауымыздан туындады. Қазір қазақ тілтанымы ғылыми реформаны күтіп тұр, сол реформа фонетикадан басталу керек.

Әлем тілдерінің құрамындағы қазақ (түркі) тілінің өзіндік орнын тауып беру, сол реформаның басы болып табылады. Сондықтан да әлем тілдерінің туыстық жіктелім белгілерін қайта қарап шығу негізгі мақсаттың бірі болды. Соның нәтижесінде қазақ (түркі) тілінің өзіндік заңдылықтарының басы ашылып, соған лайық зерттелім ғылыми аппараты қалыптастырылды. Сөйтіп, қазақ (түркі) тілтанымна негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқасында тілдің, ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың мүмкіндігі туды.

Профессор Ә.Жүнісбектің еңбегінде дыбыстың жасалымына (артикуляциясы) қатысты мынадай тұжырымдар жасалған:

Дыбыстың жасалымы (артикуляциясы): дыбысты жасауға қатысатын сөйлеу мүшелерінің аты аталып (ерін, тіс, қызыл иек, тіл ұшы, тіл алды, тіл ортасы, тіл арты, тіл түбі, тілшік), жасалу орны көрсетіліп, сол сөйлеу мүшелерінің, өзара қиысу жолдары

(ашық, қысаң, тоғысыңқы, жуысыңқы, діріл, жанама) сипатталып, дауыс желбезегінің (дауыс жарғағы, дауыс шымылдығы деп те аталады) қатысу деңгейі көрсетіледі.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы), яғни дыбыс айтылу тұрғысынан талданып-сипатталады.

Дыбыстың айтылымы (акустикасы): ауыз қуысындағы резонаторлар жүйесінің қалпы аталып (ауыз қуысты, көмей қуысты, жанама қуысты), сөйлеу мүшелерінің өзара қиысу күші (лепті тоғысыңқы/лепті жуысыңқы, босаң тоғысыңқы/босаң жуысыңқы, бос тоғысыңқы/бос жуысыңқы) сипатталады.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы), яғни дыбыс естілу тұрғысынан талданып-сипатталады.

Дыбыстың естілімі (перцепциясы): ауыз қуысынан, ауаға шыққан дыбыстың құлаққа жеткен нәтижесі (жуан дыбыс, жіңішке дыбыс, еріндік дыбыс, езулік дыбыс, қатан, ұяң, үнді дыбыс) сипатталады.

Сонда әрбір дыбыс төмендегідей тізбек бойынша талданып шығады: дыбыс ауыз қуысында жасалады, сонан соң ауа кеңістігіне шығады, сөйтіп құлаққа келіп жетеді. Оның ретін төмендегідей жолмен көрсетуге болады.

Дыбыстың жасалым, айтылым, естілім сәттерінің әрқайсысының өзіне тән ұғымдарымен атаулары бар. Оларды бір-бірімен араластырмай, жеке-жеке талдап шығу қазақ фонетикасында алғаш рет ұсынылып отыр.

Сонымен, тез келген дыбыс үш тұрғыдан қаралады. Әрқайсысының өзіне ғана тән ұғымдары мен атаулары бар. Бұл – фонетикалық талдаудың жолы.

Қазақ тілі дауысты дыбыстарын акустика-артикуляциялық ерекшеліктеріне қарай бес топқа, бөліп жіктеуге болады. Атап айтқанда:

Тілдің көлденең қалпына (қатысына) қарай:

– тіл арты дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;

– тіл ортасы дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І.

Тілдің (жақтың) тік қалпына (қатысына) қарай:

– ашық дауыстылар: А, Ә;

– қысаң дауыстылар: Ұ, Ы, Ү, І.

Еріннің қалпына (қатысына) қарай:

– ерін(дік) дауыстылар: О, Ұ, Ө, Ү;

– езу(лік) дауыстылар: А, Ы, Ә, І, Е.

Әуез қатысына қарай:

– жуан дауыстылар: А, О, Ұ, Ы;

– жіңішке дауыстылар: Ә, Ө, Ү, І, Е.

Құрамына қарай:

– жалаң дауыстылар: А, Ә, Ы, І, Ұ, Ү;

– құранды дауыстылар: Е, О, Ө. (Жүнісбек, 2007: 125).

Қазақ тілі дауыстыларының осы жасалым моделіне еңбеген дыбыстар төл дыбыстар қатарына жатпайды. Сөйтіп төл-кірме дауыстылардың басын ажыратып алуға болады. Сонымен қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жасалым моделі дауыстылардың арасында қатаң жүйе бар екенін көрсетті. Кез келген дауыстының бір белгісі ауысса екінші дауысты пайда болады. Мысалы, А дауысты дыбысы «ашық» белгісінен айрылса, онда бірден қысаң Ы дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айрылса, онда бірденнен тіл ортасы Ә дауыстысына айналып кетеді;

Сол сияқты, Ы дауысты дыбысы «қысаң» белгісінен айрылса, онда бірденнен ашық А дауыстысына айналып кетеді; «тіл арты» белгісінен айрылса, онда бірденнен тіл

ортасы I дауыстысына айналыа кетеді; Сол сияқты, Ы дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айрылса, онда бірденнен еріндік Ұ дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ұ дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айрылса, онда бірденнен езулік Ы дауыстысына айналып кетеді;

Сол сияқты, I дауысты дыбысы «езулік» белгісінен айрылса, онда бірденнен Ұ дауыстысына айналып кетеді; керісінше, Ұ дауысты дыбысы «еріндік» белгісінен айрылса, онда бірденнен езулік I дауыстысына айналып кетеді; Сол себепті дауыстылардың модельдегі орны тұрақты, жасалымында (артикуляциясында) ауытқулар болмайды. Қазақ тілінде орыс тіліндегідей сапалық босаңсудың (качественная редукция) байқалмайтындығы (жоқтығы) сондықтан.

Сонымен қатар Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс мәні емле ережелерінің салдарынан қазақтілінің төл сөздерінің жазылымына бірнеше кірме дыбыстар еніп кетті. Оның өзі қазақ тілтанымының теориялық фонетикасына да, практикалық фонетикасына да нұқсан келтіріп жатыр. Теориялық тұрғыдан – қазақ тілінде жоқ «фонемалардың» санын көбейтіп жіберді, практикалық тұрғыдан – оқу-әдістеме шараларын қиындатып жіберді. Сонымен, кірме әріптердің әсері күшейіп барады:

- бірінші, қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзып барады;
- екінші, қазақ тілінің буын жігін бұзып болды;
- үшінші, қазақ тілінің морфем желісін бұзып болды;
- төртінші, қазақ сөзінің тасымал ретін шатыстырып бітті.

Ол кірме әріптер: И, У, Я, Ю, Щ (1-сурет). Алдымен қазақ тілінің төл дыбыстарының құрамын анықтап, жүйесін сипаттап алған соң барып, кірме дыбыстар жайлы сөз еткен дұрыс болар. Олар қазақ дыбыстарының құрамы мен жүйесінен үндесім орнын тауып сінді ме, жоқ, әлде жапсырма-жамау күйінде қалды ма? Жауап біреу – егер кез келген кірме дыбыс үндесім заңына бағынбаса, онда ол қазақ дыбыстарының құрамына енген жоқ деген сөз. Қазақ тілі дыбыстарын фонем мәртебесінде қарастырудың нәтижесінде қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің и, у, я, ю, щ таңбалары енгізіліп кетті. Мұның өзі қазақ тілінің морфем, буын және тасымал жүйесін бұзып кетті. «Орыс сөздері қалай айтылса, солай айтып, қалай жазылса, солай жазу керек» деген тоталитарлық (әкімшіл-әміршіл) емле-ереже алынды. Соның нәтижесінде қазақтың төл әліпби құрамына оннан аса кірме әріптер (дыбыстар) енгізіліп, қазақ әліпбиі екі тілдің қазақ-орыс (тіптен, орыс-қазақ) әліпбиі болып шыға келді.

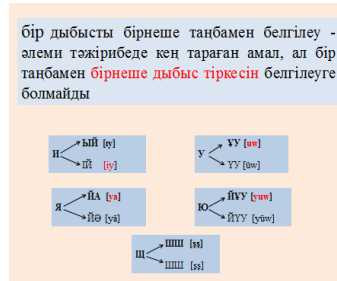
Ең бастысы, қазақ тілінің іргелі заңдылығы, үндесім (сингармонизм) құбылысы, зерттеу амалының негізіне айналды. Соның нәтижесінде қазақ тіліндегі екпін мен фонемаға деген көзқарас өзгерді, үндес імн ің жуан/ж ің ішке әуезі мен еріндік/езулік әуезі сингармологиялық мәртебесі тең бірліктер ретінде қарастырылды. Қазақ тілі дыбыстарының әліпби құрамының сыртында олардың үндесім және үйлесім құрамы анықталды. Жасалым (артикуляциялық) фонетикаға зерттелімнің негізі ретінде көңіл бөлініп жатыр.

Қазақ тіліндегі кірме әріптердің дыбыс құрамының басы ашылып, айтылымы (орфоэпиясы) тиянақталды.

Төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні, төмендегідей (мый, тій, сұу, сұурөт, жая, әлйә, айұу, үйуу, ашшы, кешше, тұшшы):

Мұндағы у таңбасының дыбыс мәні латын әліпбиінің құрамындағы w әрпімен белгіленіп отыр. Өйткені қазақ тілінде ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді дауыссыз бар. Ол дауыссыз халықаралық практикада осы таңбамен беріледі (ондай дыбыс ағылшын тілінде де бар, ағылшын тілінде сауаты өсіп келе жатқан жас ұрпақ оны тез аңғарып,

жеңіл қабылдайды). Ал орыс тілінде ондай дауыссыз дыбыс жоқ. Олардың *Көкиетая* дегенді *Көкчетая* деп өз тіліндегі тіс-еріндік, жуысыңқы, ұяң в дауыссызымен алмастыратындығы сондықтан. Қазақ тіліндегі дауыссыз у мен орыс тіліндегі дауысты у дыбыстары естілім ұқсастығына қарап, өзара шатастырылып жүр. Өкінішке қарай, орыс тілінің емле ережесі арқылы қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына енген *и, у, я, ю* таңбаларының (дыбыстарының емес) әрқайсысын өз алдына дербес дауысты дыбыстар деп қабылдау бар. Өйткені оқу бағдарламалары мен оқулықтар түгелдей осы ережені құптап отыр.

1-сурет – *и, у, я, ю, ш* қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында жазылып жүрген кірме әріптердің дыбыс мәні

Кез келген жазу тілдің ішкі өзіне тән құрылымы мен табиғи айтылымына зиян тигізбеу керек. Керісінше, тілдің әдеби айтылымының қорғанышы болу керек. Ол үшін:

1. Жазу сөздің дыбыс құрамын дәлбейнелегенде ғана дұрыс жазу болады. Ендеше, қазақ жазуы қазақ сөзінің үндесім әуезін дұрыс көрсетіп отыру керек, басқаша айтқанда, жуан айтылатын сөздің таңбасы мен жіңішкеайтылатын сөздің таңбасының арасында көрнекі айырма болсын.

2. Жазу қазақ сөзінің буын құрамын бұзбау керек. Мысалы, *миы, су-ы* [мый-ы], [сұу-ы] болмау керек, *мы-йы, сұ-уы* болу керек. Қазақ тілінде сөз ішінде буын дауыстыдан басталмайды (3-сурет). Оқулықтардағы осындай кереғарлықтардың қиындықтарын айтып, балаларға түсіндіре алмай, олардың алдында «бірде олай болады, бірде бұлай болады» деп екі сөйлеп, әлек болып жатқан мұғалімдердің пікірі ескерусіз қалып жатыр.

3. Жазу қазақ сөзінің тасымалережесіне сай болу керек. Тағы да *ми-ы, су-ы* болып тасымалданбау керек, *мы-йы, сұ-уы* болып тасымалдану керек.

4. Жазу қазақ тілінің морфем (түбір мен қосымшалар) желісін үзбеу керек. Мысалы, қазақ тілінің «егер түбір дауыссызға бітсе, қосымша дауыстыдан басталады» деген іргелі заңдылығы бар. Сонда *мың = мы-ңы, мыс = мы-сы, мый = мы-йы* болып, тіл жүйесі бұзылмайды.

Жазуда *и, у* әріптерімен таңбаланып жүрген дыбыстарға, бір жағынан, «*дауыстыдан кейін дауыссыз, дауыссыздан кейін дауысты болады*» деген мектеп және жоғары оқу орындарының оқулықтарында, жаңсақ анықтама берілсе, екінші жағынан, олар «*дауысты мен дауыссыздардың тіркесін белгілейтін таңба*» деген академиялық грамматикадағы ақиқат анықтама беріледі. Өзара артикуляциялық үйлесімі күшті, естілімі ұқсас болып келетін қысаң дауыстылар мен үнді дауыстылар тіркесінің құрамды бөліктерін ажыратып алу оңай болмайды (оның үстіне орыс тілінің *ы, и* дауыстыларының естілімі мен қазақ тілінің *йы, йи* дыбыс тіркестерінің естілімі өзара ұқсас болуы да өз әсерін тигізді. Кезінде қазақтың төл сөздерінің құрамында

и таңбасын жазу туралы тоталитарлық ереже қабылдауда, сөз жоқ, осы жай себеп болған болу керек).

Ендеше, *и, у* таңбаларының дыбыс құрамын *ый, ій, ұу, уу* дыбыстарының тіркесі деп қарау керек. Өйткені қазақ жазуының құрамына енген кірме әріптердің дыбыстық мәнін анықтау аса күрделі фонетикалық мәселеге айналып отыр. Себебі қазақ тілінің оқулықтары мен әдістемелік құралдарында кірмеәріптер бірде дауысты, бірде дауыссыз, ал енді бірде дыбыс тіркесі деп түсіндіріліп келеді (5-сурет). Соның салдарынан, екіншіше қарай, олар қазақ тілінің жаңа әліпби құрамынан шығарылмай жатыр.

Жаңа фонема болу үшін (4-сурет) ол қазақ сөзінің үндесім әуезін бұзбайтын (қазақтың жуан үндесім әуезді мый сөзін жіңішке әузбен *ми* деп айтқызбайтын), буын құрамын өзгертпейтін (*ми-ы* деп тасымалдатпайтын), морфем жігін үзбейтін (*мый+ы* деп түбір мен қосымшатіркесіміне нұқсан келтірмейтін) болу керек. Қазақтың жуан әуезді мый, жый, сыйлық тәрізді сөздерін *ми, жи, силық* деп жазып, жіңішке айтқызуға икемделіп қойылды. Ерін үндестігінің ескерілмеуі салдарынан қазақтың ерін әуезді *жүрөк, күңгөй* тәрізді сөздері *жүрек, күңгей* болып өзгеріп барады. Сөздердің бұлай айтылымы ерін үндестігін сақтап дағдыланған қазақтардың құлағына жағымсыз естіледі. Жазу ізімен сөздің еріндік әуезін бұзып айту арқасында екінші буындағы *е* дауысты дыбысы еркін әрі жарғылай (екінші сатылы) қысаң айтылудың орнына, күшпен және өте қысаң (бірінші сатылы) айтылатын деңгейге жетті.

Қазақ тіліне енген дыбыстың қазақ тілінің жүйесіне енген/енбегенін дәлелдеудің лингвистикалық жолы бар. Егер кірме дыбыстың өзге қазақ дыбыстарындай төрт үндесім әуезі пайда болған болса, онда оны қазақ тіліне толық енді деуге болады. Ал, егер сол кірме күйінде бір әуезбен қалған болса, онда оны қазақ тілінің төл дыбыстарының қатарына жатқызуға болмайды.

Қазақтар кірме әріптердің төркін айтылымын сақтамай, олардың дыбыс мәнін ана тілінің үндесім айтылымына ылайықтап икемдеп алды.

Дауыссыз *й[u]* дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы *й[u]*. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай бы, ды болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, *ый/ій* (*йи/йи* емес) түрінде айтылады (2-сурет). Сондықтан *ый/ій* тіркесінің айтылымы орыс тілінің *ы/и* дауыстыдыбысының естіліміне ұқсап кетеді. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу-құралдарынан бастап *иық, ине* т.б. «сөздер и дауысты дыбысынан басталып жатыр» деп түсіндіреді. Егер *й* дауыссыз дыбысының жазылым емле-ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлемырғағы бұзылмайтын болады.

Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керектігін фонетист-ғалым Ә.Жүнісбек тынбай айтып кетті. Ғалымның: «Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен шектелмейді. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және емле-ереже – бәрін бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби – сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төлжазу қалыптаспайды.

Әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғышарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тілбұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады», – деген пікірі көңілге қонымды айтылған (Әліпби мәселесі // Abai.kz). Ондағы ғалымның мақсаты – қазақ

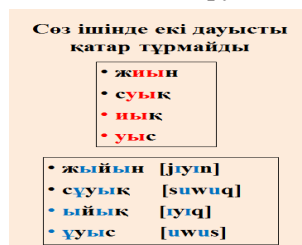
әліпбиін ұлттық үлгіге түсіру, мазмұны – қазақ сөзінің айтылым-жазылым үйлесімін орнықтыру болды.

Латын таңбасына негізделген қазақәліпбиін жасауда тілдің дыбыс жүйесіндегі төл дыбыстары мен орыс тілінен кірме дыбыстар жеке-жеке қарастырылып, әрқайсының өзіндік ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын әртүрлі заңдылықтары ескерілуі тиіс. Бұл істі кез келген адам атқара алмайды, арнайы фонолог мамандар мен компьютер технологиясын жетік меңгерген программистердің әліпби мәселесіне ғылыми тұрғыда зерттеу жүргізіп, оны әбден пысықтап барып, жүзеге асыруына тура келеді. XXI ғасыр – ақпарат ғасыры десек, бүгінгі компьютер заманында әлемдік ғаламтор жүйесіндегі ақпарат кімнің қолында болса, сол өз билігін емін-еркін жүргізе алады. Ал ақпараттың басты құралы – жазу. Яғни ғаламтор жүйесінде үстемдік жасаушы – ол латын графикасы. Егер латын әліпбиін меңгерудің тиімді бағыттары ұсынылса, халық тез қолданып кетеді.

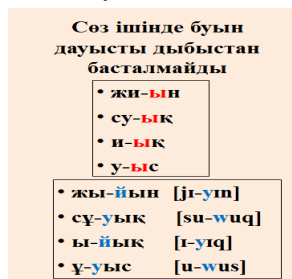
Қорытынды

Қорытындылай келгенде, кез-келген әліпбидің міндеті графикалық (әріптің дыбысты таңбалау, көру, оқу, жазуға оңтайлы болуы), лингвистикалық (тілді дәл жеткізуі), техникалық (баспа ісі, компьютер, телефакс, интернет т.б.) талаптарға сай болуы керек. Қазіргі таңда латын әліпбиі осы талаптар биігінен көрініп, үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр.

Қазіргі әліпбиімізге байланысты жазуымызда орын алған қиындықтарды түзетіп, тіліміздің табиғи айтылымына қайшы келетін кемшіліктерімізден арылатын кез келді. Қазір әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдері латын әліпбиін қолданады, латын әріптері – өркениет жазуы, өмір талабы, сондықтан оның бұл артықшылығын ескеріп, біз де өз мақсатымызға сай латын жазуының игілігін көруіміз қажет. Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру – үлкен тарихи маңызы бар бастама. Латын әліпбиіне көшу ұлтымыздың санасын бұғаудан босатады. Түркі әлемімен рухани байланыс жасау жеңілдейді. Ұлттық санамыздың қайта жаңғыруына жол ашылады.

2-сурет – Екі дауысты дыбыстың қатар келуі

3-сурет – Сөз ішіндегі буынның бұзылуы

Сөз соңында дауысты
буын мен тұйық буын
тұрмайды

- ми-ы
- су-ы
- жи-ын
- су-ық

мы-йы	[mɨ-ɯɨ]
сұ-уы	[su-wu]
• жы-йын	[jɨ-ɯɨn]
• сұ-уық	[su-wuq]

4- сурет – Үндесім әуезінің бұзылуы

КІРМЕ ТАҢБАЛАРДЫҢ
ТАСЫМАЛ МЕН ТӨЛ РЕТІ БҰЗЫЛАДЫ

кірме	төл
жи-ын	жы-йын
қи-ын	қы-йын
ми-ы	мы-йы
ми-я	мы-йа

кірме	төл
су-ық	сұ-уық
у-ыс	ұ-уыс
су-ы	сұ-уы
а-ю-ы	а-йы-уы

5-сурет – Кірме таңбалардың тасымал ретінің бұзылуы

ӘДЕБИЕТТЕР

- Байтұрсынов А. (1992) Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі. - 448 бет.
- Жұбанов Қ. (1975) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым. – 581 б.
- Жұбанов Қ. (2009) Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы. – 83 б.
- Жунибек Ә. (2007) Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал: Ағартушы.– 32 б.
- Джунибеков А. (1972) Гласные казахского языка. –Алма-Ата: Наука, –93 с.
- Жунибек Ә. (2008) Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс. – 75 б.
- Латын әліпбиіне көшу: мәселе, пікір, ұсыныс – Тіл әлемі www.tilalemi.kz>article
- Латын әліпбиіне көшу – болашаққа бағыт-бағдар/ «Білім айнасы» газеті bilimainasy.kz
- А.Салқынбай. Жазу және ұлттық код: қазақ тілі емлесі жайында <https://emle.kz/articles/get/196>
- Мырзабеков С. (2002) Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті. – 248 б.

REFERENCES

- Bajtursynov A. (1992) Til tagylymy (Qazaq tili men oqu-agartuga qatysty enbekteri). – Almaty: Ana tili. - 448 b. [Baitursynov A. (1992) Linguistics (works on the Kazakh language and education). – Almaty: Ana tili. – 448 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov Q. (1975) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: Gylym. – 581 b. [Zhubanov K. (1975) Research on the Kazakh language. – Almaty: Science. –581 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov Қ. (2009) Qazaq til biliminin ozekti maseleleri. – Almaty. – 83 b. [Zhubanov K. (2009) Topical issues of Kazakh linguistics. – Almaty. - 83 p.] (in Kazakh)
- Zhunisbek Ә. (2007) Alipbi auystyruudy zhazu reformasy na ajnaldyru kerek. – Oral: Agartushy.– 32 b. [Zhunisbek A. (2007) Alphabet change should become a writing reform. – Uralsk: Enlightener.-32 p.] (in Kazakh)
- Dzhunisbekov A. (1972) Glasnye kazahskogo jazyka. – A l m a - Ata: Nauka, – 93 s. [Dzhunisbekov A. (1972) Vowels of the Kazakh language. – Alma-Ata: Nauka.- 93 p.] (in Russian)
- Zhunisbek Ә. (2008) Qazaq fonetikasy. – Almaty: Arys. – 75 b. [Zhunusbek A. (2008) Kazakh phonetics. – Almaty: Arys. – 75 p.] (in Kazakh)
- Latyn alipbiine koshu: masele, pikir, usynys – Til alemi www.tilalemi.kz>article [Switch to the Latin alphabet: questions, opinions, suggestions – The world of language www.tilalemi.kz> article] (in Kazakh)
- Latyn alipbiine koshu – bolashaqqa bagyt-bagdar/ « Bilim ajnasy» gazetini bilimainasy.kz [Transition to the Latin alphabet – a guide to the future/”Mirror of Knowledge” newspaper bilimainasy.kz] (in Kazakh)
- A.Salkynbay. Zhazu zhane ulttyk kod: qazaq tili emlesi zhajynda <https://emle.kz/articles/get/196> [A.Salkynbay. Writing and national code: about the spelling of the Kazakh language <https://emle.kz/articles/get/196>] (in Kazakh)
- Myrzabekov S. (2002) Qazaq tilindegi dybystar tirkesi. – Almaty: Qazaq universiteti. – 248 b. [Myrzabekov S. (2002) Phrase combination in the Kazakh language. –Almaty: Kazakh University. – 248 p.] (in Kazakh)